

**Наманганда жадиdчилик ҳаракати ривожиди Мақаевлар
хиссаси**

*Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи Адабиёт
бўлими мудири Нигорахон Мўминова*

Жадиdчилик (арабча янги) – XIX аср охири XX асрнинг биринчи чорагида Марказий Осиё, Қрим, Кавказ, Волгабўйи ҳудудларида шаклланган, янги замонавий мактаб, матбаа ва тараққиётнинг илғор усул ва йўлларини ёқлаб чиққан ижтимоий-маърифий ҳаракат.

Жадиdчиликни шакллантиришда кўплаб миллат зиёлилари фаол қатнашган. Жамиятни ўртаасрчилик иллатлари, маданий қолоқлик ва мустамлака зулмидан, хурофотдан озод қилиш, халқни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатчилик асосларини бунёд этиш жадиdчилик ҳаракатининг асосий мақсади эди. Туркистондаги жадиdчилик ҳаракатига Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпон, Паҳлавон Ниёз Ҳожи, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳақимзода, Абдулла Қодирий, «Ёш бухороликлар», «Ёш хиваликлар» ташкилоти раҳбарлари бошчилик қилишган. Бу ҳаракат ўзининг мазмун-моҳиятига кўра, XIX аср бошларида мавжуд бўлган диний ислохотчиликдан фарқ қилади. Огаҳий, Нодира, Аҳмад Дониш, Турди, Махмур, Фурқат, Муқимий каби ижодкорлар мансуб бўлган авлоднинг қарашлари асосан маърифатпарварлик тамойилига таянар эди. Жадиdлар эса нафақат маърифат, балки жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислох қилиш, мавжуд тартибларни ўзгартириш йўлидан бордилар.

Жадиdчилик ҳаракати ривожини уч босқичга ажратиш мумкин:

1) XIX асрнинг 80-йил охирида мамлакатимизда жадиdчилик ҳаракати пайдо бўлди. Тошкентда – Мунавварқори ва Авлоний; Самарқандда – А.Мунзим, С.Азизий, Мулла Қилич; Бухорода – Жўрабой

Махсум; Қўқонда – Ҳамза; Наманганда – Сўфизода ва Ибрат каби олиму фузалолар мактаб очиш, ноширлик, саводхонликни ошириш борасида муҳим ишларни амалга оширдилар. Бу жараён I жаҳон урушигача давом этди. Бутун мамлакат бўйлаб кўплаб жаҳид мактаблари фаолият олиб борди. Шунингдек, матбаачилик, ноширлик, илм-фан, адабиёт, маданият, маорифни миллий асосга кўчиришга интилиш кучайди;

2) I жаҳон уруши Россия империясидаги аҳволни янада мураккаблаштириб юборди, унинг ҳудудида сиёсий ҳаракатлар кучайиб кетди. Бу даврда жаҳидчилик ўта ижтимоий-сиёсий аҳамият касб этиб, унинг ғоялари асосида сиёсий партиялар тузилди;

3) 1917 йил октябрида Россиядаги давлат тўнтаришидан кейин Қўқонда Туркистон Мухторияти тузилди ва орадан бир йил ўтмасдан, большевиклар томонидан зўравонлик билан йўқ қилинди. Мухторият раҳбарлари, уни эълон қилишда иштирок этган ёки унга хайрихоҳ бўлганлар ҳам бадарға ва қувғин қилинди, қатағонга учради.

XIX аср охири – XX аср бошларида ижтимоий-тарихий воқелик ва жаҳид тараққийпарварларининг сиёсий ва маданий-маърифий маслаклари тақозоси билан жаҳид адабиёти шаклланди. Бинобарин, ўша даврдаги иқтисодий ҳаётда, маориф, матбуот ва турмуш тарзида қарор топаётган ислохотчилик кайфияти адабиёт ва санъатни ҳам четлаб ўтмади, анъанавий йўсиндаги адабиёт ўрнига янги, замонавий адабиёт, янги адабий тур ва жанрлар, ҳатто янги адабий тил шакллана бошлади, публицистика, адабий танқид пайдо бўлди, бармоқ вазнидаги ижтимоий, маърифий шеърят, роман, хикоя, драматургия майдонга келди. Жаҳидчилик адабиётининг Беҳбудий, Сиддиқий-Ажзий, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муъин, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Сидқий Хондайлиқий, Фитрат, Садриддин Айний, Тавалло, Нозимахоним, Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермухамедовлар, Сўфизода, Иброҳим Даврон, Абдулла Бадрий, Нусратулла Қудратулла-Миллий, Хуршид, Чўлпон каби ўнлаб намояндалари етишиб чиқди. Ҳатто анъанавий адабий шаклларда ижод

этган Завкий, Нодим, Ибрат, Саидахмад Васлий, Каримбек Камий, Хислат, Мискин, Аваз Ўтар, Баёнийлар ижодида ҳам давр воқелиги, замонавий ғоялар аруз вазнида ўз ифодасини топди. Булар ҳам, тараққийпарвар ёшлар катори, маърифатпарварлик қарашларини шеърга солиб ёки мақола шаклида матбуот саҳифаларида фаол қатнашдилар. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш зарурки, жадид адабиёти ушбу ҳаракат ғояларини акс эттирувчи бадиий ҳодиса бўлибгина қолмади. Балки шу ҳаракат замирида туғилди, унинг мақсад ва вазифалари тақозосига кўра майдонга келди, ўша давр маънавий ҳаётига таъсир кўрсатди. Жадид мактаблари – халққа ҳамма нарсадан бурун маърифат тарқатиш, замонавий илм-фанни сингдириш зарурлиги ҳақидаги фикр жадидларнинг маърифатчилик фаолиятидаги энг асосий мақсад эди.

Жадидчиликнинг пойдевори, тамал тоши – усули жадид мактаби эди. Зеро, «янги» маънони берувчи «жадид» истилоҳи кириб келишининг ўзи айнан янги усулдаги мактаблар билан боғлиқ. 1895–1910 йиллар орасида Туркистоннинг Тошкент, Самарқанд, Қўқон каби барча йирик шаҳарларида, қишлоқларида Бухоро амирлиги ва Хива хонликларида ўнлаб «усули савия» мактаблари очилди. 1903 йиллардан жадидчилик матбуоти учун махсус дарсликлар тузила бошланди, лекин бу ишлар ғоят қийин кечди. Бироқ мустабид ҳукумат ва маҳаллий мутаассибларнинг қаршилигига қарамай, жадидларнинг саъй-ҳаракатлари билан «усули жадид» мактабларининг тармоғи кенгайиб борди. Чинакам маърифат ўчоғига айланган, маданий таназзулдан сақланиш ва жамият маънавиятини мустаҳкамлашда катта аҳамият касб этган янги усул мактабларининг сони 1917 йил бошларига келиб 92 тани ташкил этди.

Жадидлар маслагининг амалга ошишида мактаблардан кейинги асосий ўринни матбуот эгаллайди. «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» мақоласида Абдулла Авлоний 1905–1917 йиллар давомида ўзбек тилида 23 та газета ва 8 та журнал чоп этилгани ҳақида маълумот беради. «Тараққий» (1906 йил, муҳаррири Исмоил Обидий), «Хуршид» (1906 йил,

муҳаррири Мунаввар қори), «Шуҳрат» (1907 йил, муҳаррири А.Авлоний), «Осиё» (1908 йил, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров), «Самарқанд» (1913 йил, муҳаррири М.Бехбудий), «Садойи Туркистон» (1914 йил, муҳаррири Убайдуллахўжа Асатуллахўжа ўғли), «Садойи Фарғона» (1914 йил, муҳаррири Обиджон Маҳмудов) каби қатор газеталар ҳамда «Ойна» (1913–1915 йиллар, муҳаррири М.Бехбудий), «Ал-ислоҳ» (1915–1918 йиллар) каби журналлар шулар жумласидандир. Афсуски, сал ўтмай бу ҳаракат бўғиб қўйилди. Собиқ иттифоқ даврида жади́дчилик ғоявий-мафкуравий жиҳатдан оқланмади, жади́дчилик адабиёти тақиқланди. Гарчи 60-йиллардан кейин бу ҳаракат намояндаларининг айримлари адабий доираларда тилга олина бошлаган бўлса-да, уларга нисбатан умумий тақиқлар ўзгармай қолаверди. Фақат мустақилликдан кейингина бу борада туб ўзгаришлар учун имконият яратилди.

Ҳозирги даврга келиб, биринчидан, жади́дчилик ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида эътироф этилди, унинг хизматлари тан олинди. Иккинчидан, жади́д адабиёти миллий маданиятнинг таркибий қисми сифатида баҳолашиб, ўнлаб китоблар, турли асарлар нашр этилмоқда, кўплаб хайрли ишлар амалга оширилмоқда. Учинчидан, кейинги йилларда асарлар давомида орзу қилинган, жади́длар ҳам интилиб келган эзгу ғоялар амалга ошмоқда, юртимизда Янги Ўзбекистонни бунёд этиш имкони пайдо бўлди.

Россия империяси Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини бўйсундиргач, босқинчилик юришларининг узвий давоми сифатида Фарғона водийсида Пўлатхон кўзғолонини бостириш баҳонасида амалга оширилган ҳарбий ҳаракатлар «муваффақиятли» яқунланди. 1876 йил 19 февралда Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнида Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Фарғона вилояти ташкил этилганлиги расман эълон қилинди. Фарғона вилояти ҳудудий жиҳатдан 5 та уезд (Марғилон, Қўқон, Наманган, Андижон, Ўш)дан иборат бўлиб, унинг маркази Янги Марғилон (1907 йилдан Скобелев - И.А.) шаҳри эди. Наманган уезди

вилоятда ўзига хос нуфузга эга бўлиб, у ҳам ўз навбатида волостларга бўлиб идора қилинган. Наманган уезди 19 та волост (Капа, Тўрақўрғон, Ахси-Шаҳанд, Варзик, Поп, Олмос, Чодак, Ашт, Бободархон, Нанай, Боястон, Косон, Тергачи, Бағиш, Сару, Янгиқўрғон, Чортоқ, Уйчи, Actual problems of the history of Uzbekistan / Актуальные проблемы истории Узбекистана 430 Пешқўрғон) дан иборат бўлиб, 1900 йилги маълумотларга кўра, уезд аҳолиси 314300 кишини ташкил этган . 1886 йил ҳолатига кўра, Наманганда 42 та мадраса бўлиб, уларда 1169 нафар талаба таҳсил олган. Қорихоналар сони 38 та бўлиб, унда ўқувчилар 233 нафарни, мактаблар сони 301 та бўлиб ўқувчиларнинг 5600 нафарини эрлар, 590 нафарини эса қизлар ташкил қилган. Намангандаги умумий ўқув юртларининг сони эса 381 та бўлиб, ўқувчилар сони 7601 нафарни ташкил этган.

1900 йил маълумотларига кўра, Наманган уездининг энг йирик шаҳри ва маъмурий маркази Наманган шаҳри бўлиб, унда 61388 нафар аҳоли яшаган. Шаҳарнинг маҳаллий аҳоли яшайдиган қисмида 11425 хонадон, 347 масжид, 16 мазор, 6 қаландархона, 74 эрлар мактаби, 13 қизлар мактаби, 20 мадраса, 35 қорихона мавжуд бўлса, руслар яшайдиган қисмида эса уезд бошқарув маҳкамаси, турма, почта-телеграф контораси, ҳарбий бошқарма, 14-Туркистон ўқчи батальони казармаси, М.Архангельский номли черков, рус-тузем мактаби, касалхона, дорихона ва 40 та хонадон жойлашган эди . XIX асрнинг иккинчи ярмида Қримда вужудга келган жадидчилик ғоялари Россия империясининг турк-мусулмон дунёсига шиддат билан ёйила бошлади. Жадидчилик ғояларининг асосчиси Исмоил Гаспиринский ва унинг издошлари бўлган татар маърифатпарварлари Туркистон ўлкасида ҳам фаол ҳаракатлар олиб бордилар. Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларида бўлгани каби Наманганда ҳам татар маърифатпарварлари самарали фаолият олиб борганлар. Татар муаллимларининг Туркистон ўлкасига «ноқонуний» равишда кириб келиб, ҳукумат рухсатисиз мактаблар очиб, маҳаллий аҳоли болаларини ўқитишлари ҳамда аҳоли томонидан улар фаолиятини қўллаб-

қувватланиши мустамлакачи маъмуриятни жиддий ташвишга солди. Шу муносабат билан Туркис- Actual problems of the history of Uzbekistan / Актуальные проблемы истории Узбекистантон ўлкаси ўқув юртлари бош нозири Ф.Керенскийга татар муаллимлари фаолияти билан жиддий шуғулланиш вазифаси юклатилади. Ф.Керенский Туркистон ўлкасининг барча вилоят губернаторлари ва уезд бошлиқларига махсус хатлар йўллаб, ўз худудларида фаолият олиб бораётган татар муаллимлари ҳақида тўлиқ маълумот беришларини сўрайди. 1898 йил 1 августда Наманган уезди бошлиғидан олинган маълумотга кўра, Наманган шаҳрининг Сардоба даҳасидаги Оққошбош масжидида татар муаллими Қорабой Баширов маҳаллий аҳоли болаларини йилига 2 сўмдан 2,5 сўмгача, Чуқуркўча даҳасида ҳам татар муаллими Иззатулла қори Таҳмуллабаев 10 нафар татар, 10 нафар сарт (ўзбек – И.А) болаларини ўз уйида йилига 1 сўмдан 2 сўмгача ҳақ эвазига ҳукумат рухсатисиз ўқитаётганликлари аниқланади . Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракати тарихи бўйича тадқиқот олиб борган Т. Қозоқов Наманганда дастлабки жадид мактабининг очилишини таниқли жадид мунаввари Исҳоқхон Иброт номи билан боғлайди ва унинг санасини 1910 йил, дея кўрсатади . Бизнинг тадқиқотларимиздан маълум бўлишича, Наманганда дастлабки янги усул мактаблари XIX асрнинг охирларида вужудга келган. Наманганлик тараққийпарварлар Қрим (Бокчасарой)да нашр этилаётган “Таржимон” газетаси ва унинг муҳаррири, машҳур маърифатпарвар И. Гаспринский билан ҳамкорлик ўрнатганлар. Наманганлик Ҳожи Муҳаммадали Ҳожи Муҳаммад Каримов томонидан 1903 йил сентябрда “Таржимон” газетасига ёзилган мақолада Исмоил Гаспринскийга юборган мактуби учун миннатдорчилик билдирилган. Муаллиф, 1903 йил 15 июлда Наманган шаҳридаги жадид мактабида жуда катта имтиҳон ўтказилгани, унда 500 киши, жумладан муфтий, қозилар, оқсоқоллар, шаҳар аёнлари иштирок этгани қайд этиб, дин ва дунё уламолари ўқувчиларнинг эгаллаган илмларидан ҳайратга тушганликлари, Ҳожи Муҳаммадсодик Ҳожи Муҳаммадсолиҳ ўғли имтиҳон ҳаражатлари

хамда йиғилганларга овқат ва Actual problems of the history of Uzbekistan / Актуальные проблемы истории Узбекистана 432 қаҳва зиёфати харажатларини таъминлаб бергани, илм ва маърифатга рағбат ортганини маълум қилган. Намангандаги бу тadbирдан мамнун бўлган “Таржимон” газетаси таҳририяти томонидан: “Намангандаги фозил қардошларимизнинг бўйла химмат ва илма ўлан муҳаббатлариндан ўтри табрик ва ташаккур эдиюрриз. Аллоҳ жумлая ҳайр ва фойдали амаллар ва ишлар насиб айласун”, - дея миннатдорлик билдирган . Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракати тарихида муҳим ўрин тутган шахслардан бири шубҳасиз, Тўрақўрғон қозиси Исҳоқхон Ибрат (1862-1937) ҳисобланади. Исҳоқхон Ибрат билан яқиндан ҳамкорлик қилган Охунзода Абдулрауф Шаҳидуллин “Таржимон” газетасига ёзган мақоласида қимматли маълумотлар келтирган. Жумладан, унинг ёзишича, 1907 йил июнда Тўрақўрғонда Исҳоқхон Ибратнинг маблағи ҳисобидан “Мактаби Исҳоқия” номли янги усул мактаби очилган. Мактабнинг очилишида таниқли кишилар иштирок этган. “Мактаби Исҳоқия”да таълим бериш янги усулда, болаларнинг ёшига қараб кундузги ва кечки тартибда ташкил қилинган. Кундузги бошланғич синфлар учта, ўрта синфлар биттани ташкил қилган. Шунингдек, катта ёшли болалар учун кечки иккита синф очилган. Болаларни ўқитиш учун Исҳоқхон Ибрат бир муаллим таклиф этган бўлиб, яна қўшимча муаллим жалб қилиш кўзда тутилган эди. Мактабни ташкил қилиш учун Исҳоқхон Ибрат 1000 рубль маблағ сарфлаган. Мактаб муаллимининг маоши учун ўз мулки бўлган ҳаммомдан тушадиган маблағнинг 300 рублини ажратган. О.А.Шаҳидуллин мазкур мактабни бу ҳудудда ягона ва мунтазам эканлигини таъкидлаб, “... бу куна қадар бизим диёримизда буйла мунтазам мактаб вужуда келмадикиндан “Мактаби Исҳоқия” бир нечи дафъа ўлароқ вилоятимизга намуна ўлуб диёр ҳази илм ва маърифат нури ила таниюр этмасини жаноб худодан рижо ва ниёз эдариз”, - дея тилак билдирган . Мақолада О.А.Шаҳидуллин Исҳоқхон Ибратнинг шахсий ҳаёти ва сифатлари ҳақида тўхталиб, унинг Қўқон мадрасасида таҳсил олгани, Арабистон ва

Ҳиндистонда узоқ вақт сафарда бўлиб, кўп тажриба орттиргани, илмлар ўргангани, мукамал тарзда араб, форс, рус, арман, хинд, турк тилларини билиши, мусулмон (араб) хати бўйича яхши мутахассис эканлиги, нақш ва расм чизишда моҳир бўлгани ҳамда бунинг учун ҳукумат томонидан медаль билан тақдирлангани ҳақидаги қимматли маълумотларни келтиради. Ибратнинг “Олти тилли луғат” тузганлиги, араб, форс тилларида шеърлар, риёзиёт бўйича асарлар ёзгани, айна вақтда Туркистон тарихи бўйича китоб устида ишлаётгани миллатга хизмат йўлидаги улуғ ишларидан эканлигини қайд этади. “Таржимон” газетасининг илк сонларидан бошлаб муштарийси бўлиб, уни доимо ўқиб боришини ёзади. XX аср бошларига келиб татар маърифатпарварларининг туркистонлик тараққийпарварлар билан маданий-маърифий соҳадаги ҳамкорликлари янги босқичга кўтарилди. Жадидлар фаолиятдан жиддий ташвишга тушган рус маъмурлари уларга қарши «пантуркизм» («туркпарастлик») ва «панисломизм» («исломпарастлик») деб ўйлаб чиқарилган ғоялар асосида кураш олиб бордилар. Россия империясининг сиёсий ва махфий полицияси бўлган Туркистон район муҳофаза бўлими (ТРМБ)нинг асосий фаолияти ҳам тараққийпарварлар фаолиятини назорат қилиб боришдан иборат эди. ТРМБ айғоқчилари Фарғона вилоятида ҳам фаол фаолият олиб борганлар. Хусусан, «шаҳрисабзлик» лақабли махфий хизматчи томонидан 1913 йил 8 мартда ТРМБ бошлиғи полковник Сизихга юборилган маълумотга кўра, Наманган шаҳрида 4 нафар татар муаллими яшаб, маҳаллий аҳоли болаларини ҳукумат рухсатисиз ўқитаётганлиги ва маҳаллий аҳолининг улар фаолиятига хайрихоҳлиги билдирилган. Туркистон генерал-губернаторлиги канцеляриясининг 1910 йил 28 май даги 8829-сонли кўрсатмасига мувофиқ, Фарғона вилояти уездларидаги янги усул мактабларида татар муаллимларининг дарс беришлари ман этилганига қарамасдан нафақат Наманган уезди, балки Туркистон ўлкасининг кўпгина ҳудудларида халқнинг хоҳиш истагига кўра, маҳаллий аҳоли болаларини ўқитишда давом этганлар. Наманган уезди маданий ҳаётида айниқса татар

маърифатпарварлари Ҳ.З. Мақаев ва унинг хотини Ф. Мақаевалар муҳим ўрин тутадилар. Асли Саратов губернияси, Хвалинск уезди, Янги Кулатка қишлоғидан бўлган Ҳ.Мақаев 1904 йилда татар мутассибларининг таъқиби остида ўз Ватанини ташлаб чиқишга мажбур бўлади. 1904-1906 йилларда Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бош инспектори Ф.Керенскийнинг рухсати билан Янги Марғилонда очилган мактабда маҳаллий аҳоли болаларига сабоқ беради . Унинг 1907 йилдан кейинги ҳаёти бевосита машҳур ўзбек маърифатпарвари Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибрат билан боғлиқ бўлди. Тўрақўрғонга таклиф этилган Ҳ.Мақаев Ибрат томонидан ташкил этилган, янги усул мактабида маҳаллий аҳоли болаларини ўқита бошлайди. Янги усулда ташкил этилган мактабда унинг фаолияти тезда ўз самарасини бериб, маҳаллий аҳоли болаларининг тезда саводи чиқади. Бу ҳол унинг обрўсини янада ошишига сабаб бўлади. Исҳоқхон Ибрат Ҳ. Мақаевнинг фаолиятига қуйидагича баҳо беради: “Қозон тарафиндан бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг қушодиға (ташкил бўлганига) уч ой бўлгани йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн бешта одамлар “алиф нима?” деган саволига “калтак” деб жавоб берувчилар тамом саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадурган бўлдилар” . Исҳоқхон Ибрат 1907 йилда Оренбургда литографик асбоб-ускунларни сотиб олиб, Тўрақўрғонга келтиради. Янги босмаҳонани ишга тушуради Ҳ.Мақаев билан биргаликда яна бир татар зиёлиси Абдулрауф Шагидуллин (Шаҳидий) жонбозлик кўрсатди . 1908 йилдан А.Шагидуллин мудирлигида “Матбааи Исҳоқия” ўз фаолиятини бошлади. А. Шагидуллин 1990 йилда нашр этилган Ибратнинг “Илми Ибрат” шеърый рисоласига муҳаррирлик қилди ва унга сўнгги сўз ёзди. У 1908-1909 йиллар давомида “Матбааи Исҳоқия”га мудирлик қилди.

А. Шагидуллин босмаҳона ишларидан ташқари Тўрақўрғонда янги усул мактаби ҳам ташкил этиб, унда 20 нафар маҳаллий аҳоли болаларини ўқита бошлади. Унинг мактаби тезда шуҳрат қозонган бўлса-да, ҳукумат рухсатисиз очилганлиги сабабли кўп ўтмасдан ёпилди . 1910 йилда “Матбааи Исҳоқия” Наманганга кўчирилди. Шу даврдан бошлаб 1913 йилга

кадар босмахонага мудирлик қилган Ҳ. Макаев, унинг таракқиёти йўлида тер тўкиб ишлади. 1913-1917 йилларда босмахонага М.Н. Абдусатторов мудирлик қилган бўлсада, Ҳ. Макаевнинг фаолияти шу ер билан боғлиқ бўлиб қолаверди. 1917 йил феврал воқеаларидан сўнг Ҳ. Макаев янада фаол меҳнат жабҳасига кирди. Хусусан, март ойида унинг муҳаррирлигида “Фарғона саҳифаси” газетаси ўзбек тилида нашр этила бошлади. Газетанинг моддий таъминоти яхши бўлмаганлиги учун уни 40 тагина сони босмадан чиқди холос. Наманган босмахонаси ишини такомиллаштириш мақсадида Ҳ.Макаев 1918 йил 10 январда Қозонга келди. М. Идрисов босмахонасидан 71 пуд араб шрифтини Наманганга олиб келди. У 1918 йили Наманганда “Ишчилар қалқони” газетасини ташкил этишда жонбозлик кўрсатди. Ўша пайтда Наманган босмахонасида тажрибали татар ва бошқирд миллатига мансуб матбаачи кадрлар жамланган эди. Ҳ. Макаев 1921-1928 йилларда Наманганда давлат босмахонасини бошқарди. 1929 йилда араб графикасига ўтилгач, у яна педагогик фаолиятига қайтди. Ўрта махсус маълумотли кадрлар тайёрлаш курсларида умрининг охиригача меҳнат қилди. Илғор фикрли, халқ дарди билан ёниб яшаган кишилар совет ҳокимиятининг “душмани” деб қаралган ўша кезларда Ҳ. Макаев ҳам “халқ душмани” сифатида 1937 йил қатағон қурбони бўлди. Ҳ. Макаевнинг умр йўлдоши бўлган Ф. Макаева ҳам аёллар мактабида ўзбек хотин қизларига дарс берди.

Наманганда 1919 йилда илк бор очилган Жадиждлар XIX аср охири – XX аср бошида Россия империясида мусулмон модернист ислохотчилари бўлган. Улар ўзини “таракқийпарвар”, “зиёли” ёки фақат “Ёшлар” деб атаган кишилар эди. Гарчи ҳаракат ичида жиддий мафкуравий келишмовчиликлар бўлган бўлса-да, жадидлар аксил-клерикал ҳаракат бўлган, таълим соҳасини ислоҳ қилиш ҳамда мактабларда “усул ул-жадид” ёки “янги усул”ни татбиқ қилиш ва ривожлантиришга интилган. Умуман олганда, уламо ва ислом руҳонийларига қарши муваффақиятли кураша олган бўлса-да, улар ҳам совет давлатининг қурбони бўлди. Жадиждлар

маҳаллий буржуазия ва аксил-инқилобий гумашталар сифатида қораланди ва кўпчилиги отиб ташланди.

Шунинг учун жадиждлар – ёшлар, бу эса ёшлар ҳаракати эди. Маълум бўлишича, машҳур жадид ва ёшларнинг сеvimли ёзувчиси Чўлпон 1910 йилда 13 ёшда, Бехбудийнинг ёши эса 30 ошиқроқ бўлган экан. Ўша ҳаракат иштирокчилари фақат ёшлардан иборат экани маълум бўляпти. Айни масалага ёнгдашилганда, шундан келиб чиқиш керак бўлади. Бу ёшлар интеллектуал жиҳатдан ривожланган ва Туркистоннинг жаҳон тараққиётидан орқада қолаётгани сабабларини тушунар эди. Шу ўринда қайд этиш жоизки, маърифатпарварликнинг чуқур илдизлари бўлиб, фақат жадиждчилик кўринишида зуҳур бўлгани йўқ. Унинг маърифатпарварлик илдизлари ҳам бор эди ва жадиждчилик ушбу ҳаракатнинг аккумулятори – кувват йиғувчиси бўлди. Албатта, у олдинги адабиёт, олдинги фалсафа ютуқларига асосланган. Жадиждлар ўзини ушбу фалсафанинг таҳлилчилари сифатида ҳам намоён қилди. Биламизки, машҳур маърифатпарвар Аҳмад Дониш, шоирлар Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Убайдулла Завқий, Муҳаммад Баёний, Абай Қўнонбоев ва олим Чўқон Валихонов ислоҳотнинг ҳассос тарафдорлари бўлган, улар боши берк кўчадан чиқишни нафақат маърифатда, қолаверса, туркий халқлар бирлигида кўрган. Ўтмишдошларидан анча олдинлаб кетган ва маърифатпарварликдан сиёсатга ўтган жадиждлар шу заминда униб чиққан. Жадиждчилар аёллар ўртасида саводсизликни тугатишда, паранжи ташлаш (“Ҳужум”) ҳаракатларида фаол иштирок этди. 1909 йил маълумотларига кўра, Наманган уездида 20 та кутубхона мавжуд бўлиб [10: 182], унинг 13 таси Наманган шаҳрида эди. Татар зиёлиси Исҳоқ Шарипов томонидан биринчиларидан бўлиб китоб дўкони очилиб, унинг дўконида турк, татар ва ўзбек тилларида Истамбул, Тошкент, Қозон ҳамда Наманган (“Матбааи Исҳоқия”)да нашр этилган китоблар билан биргаликда “Таржумон”, “Вақт”, “Юлдуз” каби ўз даврининг илғор нашрларининг савдосини ҳам ташкил этган эди. Туркистоннинг бошқа шаҳарларида бўлгани каби Наманган ва

унинг атроф қишлоқларида татар маърифатпарварлари мустамлака ва мустабид совет тузуми шароитида гўё уйқудаги халқни ғафлат уйқусидан уйғотиш ва жаҳолатга қарши маърифат воситасидаги курашда самарали, беғараз халқимизга ёрдам бердилар. Улар фаолиятини янада чуқурроқ ўрганиш ва тарғиб қилиш кейинги тадқиқотларимизнинг асосий мавзуси бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Узбек коғози. Гулистон журнали 2021й/2.
- 2.Когоз тарихидан. Фан ва турмуш журнали 1999й /3-4.
3. Интернет сайтлаи.